
ALEKSANDER SMOLAR

A DEMOKRATIKUS ÁTMENET BIZONYTALANSÁGAI

1. A VÁLTOZTATÁSOK LOGIKÁJA

A demokratizálódás hullámokban érkezik. Az első hullám a XIX. században keletkezett és 1914-ig körülbelül húsz demokratikus államot teremtett. A két világháború között és a második világháború alatt a totalitárius és önkényuralmi rendszerek hamar megkaparintották a magukra hagyott országokat; nyomásuk alatt visszahúzódott a demokratikus mozgalmak dagálya. A szövetségesek győzelme és a gyarmati rendszer felbomlása a második világháború után újabb demokratizálódási hullámhoz vezetett. A hatvanas évek elején már nagyjából negyven demokratikus állam létezett. A folyamat ezután – elsősorban a harmadik világ országainak válsága következtében – ismét lelassult.

1974-től a demokratizálódás új hulláma árasztja el Európát; először a dél-európai – a portugál, a görög, a spanyol – diktatúráknak vet véget. Ebben a hullámban dől meg később a latin-amerikai diktatúrák legtöbbször, a földrész legnagyobb országaiban, Brazíliában és Argentínában is. A nyolcvanas években eléri Ázsiát, s – többek között – eljut a Fülöp-szigetekig és Dél-Koreáig. A nyolcvanas évek végére, a kilencvenes évek elejére pedig mindenki meglepetésére – behatol a hosszú évtizedek óta kommunista uralomnak alávetett közép-kelet-európai országokba.

Természetes és sok tekintetben jogos az a törekvés, hogy hasonlóságokat keressünk a világ egymástól nagyon is különböző területein zajló folyamatokban.

Latin-Amerikában és Dél-Koreában például, vagy Magyarországon, a több párt képviselőit összefogó parlament áll a politika színpadának előterében. Lengyelországban és Spanyolországban a uralkodó rendszert aláásó politikai változásokat a régi és az új elit közötti szerződés indította el. S még egy hasonlóság Latin-Amerika és Közép-Kelet-Európa között: mindkét régió országaiban fölmerül a hatalmas és erős szomszédhoz való összetett viszony kérdése.

Ne feledjük, hogy a demokratikus átmenet ezekben az országokban a teljes gazdasági összeomlás, a vágató infláció és a vesztes eladósodás körülményei között zajlik ugyan, de vérontás és bosszúállás nélkül.

Mindennek ellenére lényegi különbségek vannak a kommunista országok és a többi autoriter rendszer demokratikus átalakulása között. Az utóbbiak nem tűrik meg az ellenzékot, de – úgy látszik – elfogadják független társadalmi intézményeket és szervezeteket, persze csak akkor, ha ezek megőrzik apolitikus jellegüket. A nem kommunista autoritárius rendszerek befolyásolják ugyan a kulturális, a gazdasági és a társadalmi életet, de par excellence politikai eszközökkel. Az ilyen rendszerek demokratikus átalakulása is politikai folyamat, de a stabil demokrácia elérésének esélyeit sok, a politikán kívüli tényező befolyásolja, például a gazdasági fejlettség színvonala, az etnikai kérdések összetettsége, vagy az uralkodó vallás típusa.

A kommunista rendszereket viszont nem csupán az uralkodó elit birtokolta politikai-hatalmi monopólium jellemzi, de az uralmon lévőknek az a törekvése is, hogy az élet más területeit – a gazdaságot, a társadalmi intézményeket, a kultúrát, az eszméket – is totálisan ellenőrizték. A kommunista vezetők mindig megpróbálták „államosítani” a társadalmat. Marx jóslataival ellentétben, az állam egyáltalán nem halt el, épp ellenkezőleg, elsorvasztotta a civil társadalmat.

A kontroll, amit a kommunista állam mindig is gyakorolni akart, mégis tökéletlen, hézagos maradt. Sőt az ellenőrzés kiterjesztésére tett minden kísérlet a társadalmi spontaneitás újabb területeit hozta létre. A vezető rétegen belül is lobbyk és frakciók jöttek létre.

A társadalom pedig különféle módokon juttatta kifejezésre elutasítását a rendszerrel szemben: egyrészt alaposan kiaknázták a korrupció nyújtotta határtalan lehetőségeket, kifejlesztette a második gazdaságot; másrészt az informális kultúra hálózatának létrehozásában, a vallási intézmények megerősödésében, másként gondolkodásban és a politikai ellenzéki mozgalmak fellendülésében lelte meg autonómiáját.

Ez a társadalmi „autonómia” meglehetősen korlátozott, ugyanakkor nagyon törékeny volt. Sokszor áldozatává vált a hivatalos politika hullámzásainak; ha olykor eltűrték is, mindig „visszavonható” volt, ha a hatalom éppen úgy döntött, bármely percben fönnállt a durva elfojtás veszélye. Tehát semmilyen módon nem vezetett a gazdasági, a szociális és a kulturális pluralizmus intézményesítéséhez.

Talán e rövid elemzésből is látható a posztkommunista országok átalakulásának többdimenziós jellege. Egy működőképesnek nevezhető társadalom helyreállításához nemcsak a demokrácia szabályait kell megtanulni, de a piacgazdaságét is, minden autonóm és spontán mechanizmusával. Ezeknek az országoknak szembe kell nézniük a „polgári demokráciába” való átmenet nehéz feladatával, visszaállítva azokat a közbelső tereket, amelyek segítségével az egyén és az állam kommunikációja megvalósulhat.

Az a mód, ahogyan a demokrácia a legfejlettebb országokban létrejött, röviden a következőképpen írható le. A magántulajdon és a gazdasági egységek nagy számán alapuló versenygazdaság kedvezett a pluralista társadalmi rendszer kialakulásának; ez pedig létrehozta a demokratikus rendszer alapját: a politikai pluralitást. Más szóval, a megtett út egyes szakaszai: piacgazdaság, civil társadalom, politikai demokrácia. Persze, ez olyan „ideáltípus”, amelyben más-más történelmi körülmények között jön létre a demokratikus parlamenti rendszer, amikor nincsenek meg a piacgazdaság gyökerei, s a fejlett polgári társadalom alapjai. Az alapozás és a falak felhúzója előtt rakják föl a tetőt...

A jövőről elmélkedve a reformkommunisták és az ötvenes–hatvanas évek nyugati szakértői is azt feltételezték, hogy először a gazdasági változások következnek majd be. Ez az a szféra, mondták, mely a forradalomközpontú logika és a gazdaság hatékonyságszükséglete között feszül. A társadalom nyomása meg fogja gyorsítani a gazdaság racionalizálására irányuló változásokat. A folyamat viszonylag egyszerűnek látszott; célja pedig nagyon világosnak: nem kell egyéb, mint egyesíteni a tervgazdálkodás és a piacgazdaság erőit.

A társadalmi autonómia helyreállítása – a gazdasággal szemben – sokkal összetettebb és hosszabb folyamatnak látszott. Mégis, élt annak a reménye is, hogy a totalitárius állam – mely a társadalom életének különböző területei iránt egyre érzéketlenebbé vált, s messze eltávolodott a tisztán politikai eszközöktől – egy nap, a társadalmi nyomás hatására, arra kényszerül, hogy helyt adjon a civil társadalomnak. A történelmi fejlődés ilyen útját megerősíteni látszott a lengyel egyház példája, a közép-európai országok különböző értelmiségi és művészszervezeteinek energikus tevékenysége és az öngazgatás gondolata a vállalatokon belül. Úgy látszott: a gazdasági és társadalmi

élet autonómmá és egyre polgáriasultabbá válik, s közben az ideológia fokozatosan „kimúlik”, sokan azt gondolták, hogy inkább a politikai változások okoznak majd problémát. Az erről szóló számtalan spekuláció racionalizálási tendenciát jósolt, például a szakemberek kooptálását az uralkodó elitbe. Úgy képzelték, hogy a pártapparátus fokozatosan elfogadja majd a politikai pluralizmust a saját kebelén belül is (ahogyan ez Mexikó hivatalos forradalmi pártjánál történt), vagy azt hitték, hogy egy olyan országban, amelyet egyre gyakorlatiasabb módon kormányoznak, ez az apparátus összeszűkül, akár a brahmanok kasztja vagy a Lordok Háza.

Összefoglalva: az ötvenes-hatvanas években a változásokról gondolkodók a gazdasági átalakulást tették az első helyre, úgy vélték, ez hozza majd meg a társadalmi változásokat, s végül, a nagyon távoli jövőben következne be a politikai rendszer demokratizálódása.

A „piaci szocializmus” megteremtésére bevezetett sorozatos gazdasági reformok mégis elbuktak.

A hetvenes években a politikai és társadalmi élet megfigyelői és szereplői új fejlődési utat sejtettek a kommunista országok életében. A hatalomon belül (különösen Lengyelországban, de Romániában, Magyarországon és az NDK-ban is) született meg az a nyugati politikusok, bankárok és szovjetológusok által is támogatott nézet, hogy az enyhülés légkörében csak a nyugati országokkal folytatott gazdasági együttműködés teszi lehetővé a gazdasági talpraállást, melyet majd politikai átalakulások követnek. A nyugati segítségnek köszönhető gazdasági modernizáció más változásokhoz is hozzájárul aztán, olyanokhoz, mint az ország „jogállammá” alakulása, a társadalmi autonómia kiszélesedése, és az igazi nyitás Nyugat felé. Az 1975-ös helsinki megállapodás ezt az okoskodást teljesen elfogadhatóvá tette.

A hetvenes évek közepén szemtanúi lehettünk a demokratikus ellenzék megszületésének Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon; a másként gondolkodás – bár kisebb mértékben – kifejlődött a tömb más országaiban is. E mozgalom politikai filozófiája a maga teljességében jelent meg a Szolidaritás programjában, melynek bizonyos elemei erőteljesen jelen voltak az egész Közép- és Kelet-Európát átfogó 1989-es felkelésekben. Ez a gondolkodás azon a meggyőződésen alapul, mely szerint mindenekelőtt a civil társadalmat kell helyreállítani, hogy „be legyen népesítve az a sivatag”, melyet a totalitarizmus teremtett az egyén és az állam között. Csak egy szervezett, aktív, az állam partnereként működő társadalom lehet képes elfogadni a fájdalmas, de az adott ország gazdaságának talpraállításához elkerülhetetlen nélkülözéseket. A lengyel ellenzék 1980-tól ezzel az érveléssel ostromolta fáradhatatlanul a hatóságokat, egészen az 1989-es változásokig. A társadalmi átalakulások eszerint először is a gazdasági rend változásához készítik elő a talajt, és csak utolsósorban a demokratikus rendszer helyreállításához. Akár az előző évtizedek reformistái, a hetvenes és a nyolcvanas évek ellenzéke sem feledkezett meg a Szovjetunió fenyegető jelenlétéről, a birodaloméról, mely nem leplezte azt a határozott szándékát, hogy a függőségében tartott országokban a politikai rendszer megváltoztatásának minden kísérletét megakadályozza.

A valóság azonban rácaffolt minden jóslatra. A Közép-Kelet-Európai országok fejlődése váratlan fordulatot vett, az egymást követő szakaszok sorrendje teljesen felborult: a rendszer ott kezdett „recsegni-ropogni”, ahol a legbiztosabbnak tűnt, azaz politikai szubsztanciájánál. Igen, éppen ezen a területen láthatjuk a legmélyebb és leggyorsabb változásokat. Ezzel szemben a civil társadalom helyreállítása sokkal nehezebb feladatnak bizonyult. Ami pedig a gazdasági változásokat illeti, ezek nagyon bonyolultnak és fájdalmasnak látszanak.

2. A POLITIKAI VÁLTOZÁSOK

A kommunista rendszer úgy omlott össze a keleti országokban, mint a kártyavár: azaz, meglepő gyorsasággal. Mindannyian lenyűgözve és hitetlenül szemléltük az eseményt, mert a rendszer, mely évtizedek során csak erősítette hatalmát és stabilitását, megingathatatlannak tűnt a szemünkben. A folyamat a szovjet csapatok Afganisztánból való kivonásával kezdődött, és Moszkvának ama ígéretével, hogy többé nem avatkozik fegyverrel más országok életébe. Ekkortól a közép-kelet-európai országok határozottan megtagadták az engedelmességet. A változások folyamatát erősítette a hatalmon lévő elit egy részének fordulata, melynek során a néppel való kiegyezést kereste.

A folyamatban lévő politikai változások kapcsán eszünkbe kell jutnia annak, hogy Kelet-Európát általában valami, a Kreml akaratának alávetett monolitikus dolognak szokták tekinteni (kivéve Jugoszláviát), holott különböző hagyományokkal bíró, sajátos helyzetben lévő, eltérő fejlődési lehetőségeket mutató országokból áll.

Eléggé tisztán látható a közép-európai és a dél-kelet-európai országok közötti demarkációs vonal. A közép-európai országok: Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Szlovénia, Horvátország és az NDK (ez utóbbi külön eset) hajtották végre a legradikálisabb politikai változtatásokat. Lengyelországban 1989 júniusában a szabad szénátusválasztások során a kommunista párt tagjai egyetlen helyet sem szereztek. A keletnémet, a csehszlovák és a magyar választások eredményei is nagyon kifejezők: a kommunisták a szavazatok kevesebb mint 20 százalékát nyerték el. S veszítettek a választásokon Jugoszlávia két északi köztársaságában is. A leadott szavazatok alapján a kommunista pártok ezekben az országokban a kisebb szervezetek sorába süllyedtek, hasonlóan a nyugati extrémista csoportosulásokhoz.

E tekintetben egészen más a helyzet a dél-kelet-európai országokban. Láthattuk Romániában a Ion Iliescu vezette, és a régi pártapparátus tagjai által uralt Nemzeti Megmentési Front meglepetésszerű győzelmét. A kommunisták – akik most szocialistáknak hívják magukat – Bulgáriában is megnyerték a választásokat. Slobodan Miloševićnek, a kemény és autoriter nemzeti kommunistának minden esélye megvan arra, hogy győztesen kerüljön ki a következő szerbiai választásokból.*

Ellentétben Közép-Európával, ahol arra törekednek, hogy a kommunizmushoz fűződő minden köteléket elszakítsanak, a dél-európai országok inkább azon igyekeznek, hogy modernizálják a kommunizmust. Egyes megfigyelők szerint éppen ezeken a területeken valósulhat meg Mihail Gorbacsovnek az a stratégiai elképzelése, melyet Közép-Európában csak részben tudott sikerre vinni.

Van olyan irányzat, mely e két régió eltérő fejlődését történelmükkel magyarázza. E szerint a katolikus és protestáns Észak meglehetősen gazdag hagyományokkal rendelkezik a társadalmi autonómia és a jogállamiság terén, míg a hosszú időn át oszmán uralom alatt állt, ortodox Dél olyan kormányzási forma jellemezte, melyben összefonódott a világi és az egyházi hatalom, s ez lehetetlenné tette a társadalmi autonómia kifejlődését. E kulturális determinizmus szerint kétféle civilizációról van szó: a demokratikus Közép-Európáról, s a balkáni Európáról, mely mit sem tud a demokrácia fogalmáról. Holott könnyen kimutatható volna, hogy Észak nem volt mindig annyira demokratikus, mint ahogyan manapság képzelik, és Dél, éppen ellenkezőleg, gyakran adta tanúbizonyságát az ott élő demokratikus szellemnek. Jegyezzük meg mellékesen: igaz ugyan, hogy a mai görög rendszer nem tökéletes, de azért tiszteletben tartja a demokrácia alapelveit. A hagyomány és a kultúra biztosan számít,

* Győztesen került ki. (A szerk.)

de a demokratikus modell helyreállítása sokkal több tényezőtől függ annál, semhogy ezzel a redukcionista elmélettel leírhatnánk.

A legutóbbi kelet-európai események megmutatták, hogy az új demokráciák között lényeges különbségek vannak, a kialakuló politikai pluralizmus formáját illetően Lengyelország és Magyarország jelenti a két szélsőséges modellt. A lengyel politika színpadát még mindig a Szolidaritás uralja, két meghosszabbítása, a Polgári Bizottság és a Parlamenti Pártklub által. A Szolidaritáson kívül jelenleg 80 párt és szervezet létezik, de ezek szerepe csak marginális. Magyarországon, az 1990-es választások első fordulóján több tucat politikai párt indult. Az elfogadott választási rendszer következtében a második fordulóra már csak hat maradt, köztük a hatalmon lévő koalíció vezetője, a Magyar Demokrata Fórum és a legnagyobb ellenzéki párt, a Szabad Demokraták Szövetsége.

Mi a magyarázata az ellentétes fejlődésnek? Először is meg kell vizsgálnunk azokat a különbözőségeket, amelyek a két országnak a demokráciához vezető útját jellemzik.

Lengyelországban a hatalomátvételt megelőzte a nép 1980–81-es óriási megmozdulása a Szolidaritás zászlaja alatt. Az ezután következő, évekig tartó földalatti harc és éinyomás csak megszilárdította a még mindig a Szakszervezet körül tömörülő lengyelek egységét. Nem meglepő, hogy a Szolidaritással szemben semmilyen párt vagy politikai szervezet nem számíthatott sikerre a választásokon. A győztesek táborában elkerülhetetlenül jelentkező szakadásokat a nép fájdalmasan megérzi.

Magyarországon, a növekvő elégedetlenség ellenére, nem volt „alulról” jövő nyomás. Az átmenetről folytatott tárgyalásokat a hatalom kezdeményezte, noha erre nem volt igazán rákényszerítve. A magyar kommunisták, akárcsak a lengyelek, olyan folyamatot indítottak el, melynek fontosságával nem voltak teljesen tisztában.

A hetvenes években született magyar ellenzék sohasem alakult nagy tömegmozgalommá. Megtúrten, s a tömegek nyomásától távol könnyen megtalálta a pluralizmus útját. S ehhez – paradox módon – nagymértékben hozzájárult a kommunisták politikája. Hogy tömegbázisukat kiszélesítsék, a reformkommunisták kapcsolatba léptek a népi-nemzeti és kereszténydemokrata irányzattal, s ezzel lehetővé tették a Magyar Demokrata Fórum indulását. Ekkor, mintegy azonnali visszavágásként megalakult a Szabad Demokraták Szövetsége. Ez az áramlat egyesítette az ország liberális és szociáldemokrata erőit. Érdemes különben megjegyezni, hogy ez a keleti országok között messze a „legnyugatiasabb” politikai rendszer – úgy tűnik – átmeneti vonásokat hordoz.

Minél tartósabb és mélyebb az ellenzék egységének hagyománya, s minél jobban összefonódik valami jelentős tömegmozgalommal, annál erősebb az a törekvés, hogy az ellenzék fenntartsa homogén politikai struktúráját: egy rövid időszak is elegendő ahhoz, hogy olyan formák alakuljanak ki, amelyek egy csapásra a hagyományos politikai szervezetek fölébe kerülnek. Ez a cseh Polgári Fórum és szlovák megfelelője a Mozgalom az erőszak ellen esete. Mindkettőt a „bársonyos forradalom” alatt hozták létre, noha az előző évek ellenzékéből, s különösen a Charta ’77-ből erednek. A Ion Iliescu vezette és a régi kommuniták által kontrollált román Nemzeti Megmentési Frontnak ugyanez a fejlődési menete. De Romániában nemcsak a jelenlegi vezetők félnek a pluralizmus elismerésétől, fél a hosszú ideig kínzott nép is, tart az esetleges instabilitástól, azok után, hogy a „decemberi forradalom” nyomán határozottan javulni látta sorsát.

A keleti országok a nyugati típusú többpártrendszer felé vezető úton többfajta nehézséggel találkoznak. Íme, néhány példa:

– A kommunista múlt következtében, melynek hatása még ma is nagyon erős, a szabadságért és a demokráciáért vívott harc alkotja a nemzeti egység egyik legfontosabb elemét, s így a megosztottság háttérbe került. Feltételezhető azonban, hogy

e tényező súlya hamar csökkenni fog, s ez megkönnyíti a demokratikus differenciálódást.

– Az emberek még mindig félnek a politikától, és mély ellenérzéssel viseltetnek iránta. A párt fogalmát a kommunista pártéval, a politikát annak tevékenységével azonosítják. A politika (vagy legalábbis a politikához kapcsolódó fogalmak és jelképek) elutasítása nem más, mint válasz az élet minden területének végletes politizáltságára, arra, ahogyan ez a múltban történt. Ebben az összefüggésben nem volna meglepő, ha az olyan szavak, mint fórum, front, egyetértés, szövetség válnának népszerűvé.

– Az új politikai formációknak nehézséget okoz az önmeghatározás, s ennek alapvető oka van. Demokráciában a politikai pártok elhelyezkedését le lehet írni az érdekek, az értékek, a hagyományok segítségével. De a hajdani kommunista országokban lévő káosz és a szovjet típusú gazdasági modell fenntartása lehetetlenné teszi, hogy a különböző csoportok érdekei kikristályosodjanak. A fő konfliktus még mindig az emberek és a központi hatalom, azaz az állam között van.

Azok az értékek, melyekre a különböző szervezetek hivatkoznak, hasonlóképp nem túl differenciáltak. Mindenki a szabadságról, a demokráciáról és a piacgazdaságról beszél. De ha jobban odafigyelünk a szónoklatok tartalmára, észrevehetjük az eltérő hangsúlyokat és érzékenységeket a társadalmi egyenlőtlenség problémájával vagy akár a szabad kezdeményezéssel kapcsolatban. Ettől azonban még nem kevésbé igaz az, hogy a társadalom, sőt gyakran e szervezetek tagjai szemében is, még mindig homályos az összkép.

Az a történelmi örökség, amire a pártok hivatkoznak, nem feltétlenül növeli a népszerűségüket. Felfedi ugyanis azt a korlátozott, sőt marginális szerepet, amelyet ezek a magukat ma nacionalista, szociáldemokrata, kereszténydemokrata vagy populistá hagyományhoz tartozónak valló szervezetek azelőtt játszottak. Távollétük a hetvenes-nyolcvanas évek harcaiból szintén érzékelhető hátrány. Egyik interjújában Kis János ironikusan emlékeztetett arra, hogy ezek a magukat történelminek tartó pártok két éve még nem is léteztek. Jelenleg a politika színterét ismeretlen nevű szervezetek népesítik be, s nehéz megmondani, hogy tartós vagy átmeneti jelenség lesz-e a szakítás a hagyománnyal.

Ama politikai tények alapján, melyeknek tanúi vagyunk, remélhető-e, hogy Keleten valami másfajta politikai pluralizmus bontakozik ki, mint amit Nyugatról ismerünk? Ezt a lehetőséget eddig csak néhány kiemelkedő lengyel ellenzéki vezető (Bronislaw és Geremek és Adam Michnik) vitatta meg komolyan. Ők a Szolidaritás pluralista jellegében a hagyományos, az új körülmények között teljesen anakronisztikus politikai megosztottság meghaladását látták. De ez a hit – úgy tűnik – már a múlté. A Szolidaritás táborán belüli egyre súlyosabb konfliktusok miatt, valamint ama belső kényszerűség alapján, hogy vagy Lech Walesával vagy Tadeusz Mazowieckivel kell azonosulnia, feltételezhető, hogy a Szolidaritásnak megosztva kell kiállnia a soron következő választások próbáját. Már meg is jelentek a Szolidaritáson belüli két párt körvonalai: a Centrista Unióé és a Demokratikus Akcióé. Pillanatnyilag lehetetlen előre látni, hogy milyen irányban halad a lengyel politikai élet differenciálódása. A Szolidaritáson belüli kavargottság, a hiteles politikai nyelv és a szimbólumok egységesítő ereje megnehezíti az erők tiszta differenciálódását. Az, ami Lengyelország erejét jelentette, tudniillik az egységes nemzeti mozgalom, könnyen a pluralista demokrácia felépítésének fő akadályává válhat.

3. A POLGÁRI TÁRSADALOM HELYREÁLLÍTÁSA

Mint már elmondtuk, a civil társadalom helyreállítása a kelet-európai ellenzék programjának lényegi részét alkotta. Ha a terminológia változott is (beszéltek „független társadalomról”, „ellentársadalomról” stb.), a civil társadalomról alkotott összkép mindenütt azonos volt, és meghatározott cselekvési formákat jelentett.

Ezek között említsük meg mindenekelőtt az üldözötteket védő és a törvények tiszteletben tartását követelő szervezetek kialakulását, az ökológiai mozgalmak különböző akcióit, a földalatti kiadók alapítását, a politikai és irodalmi folyóiratok kiadását, a különböző alternatív oktatási kezdeményezéseket és a politikai pártok és szabad szakszervezetek létrehozására tett kísérleteket. Lengyelországban a hetvenes évek ilyen független akciói nagymértékben hozzájárultak a tömegmozgalom kibontakozásához, sőt a Szolidaritás megszületéséhez is.

Ma már látjuk e stratégia korlátait. A másként gondolkodó körök „a minimális civil társadalom” – így lehetne nevezni – helyreállítását vállalták, vagyis azt, hogy amennyire tudják, esetenként védelmet nyújtanak a pártállam tolatkozó jelenlétével és önkényes döntéseivel szemben. Ezek a kezdeményezések hozzájárultak a felelős állampolgári magatartás kialakításához. De abban a pillanatban, amikor a kommunista hatalom megbukik, kitűnik ezen társadalmi cselekvési formák kezdetleges volta. A posztkommunista országok népeitől óriási erőfeszítést követel „civil társadalmuk” helyreállítása.

A kommunizmus, mely teljes súlyával nehezedett két generáció életére, ahhoz szoktatta az embereket, hogyha problémáik adódnak, vagy egyéni stratégiákat köveszenek (főleg a rokonaik segítésére számíthattak), vagy az államhoz forduljanak, még ha azt idegennek és elnyomónak tartották is. A magyar szociológus, Hankiss Elemér ezt a fajta viselkedést a következőképpen írta le: „Itt nem egy értékkel teli individualizmusról van szó, hanem egy erőszakos, egyoldalú és görcsösen önző, a saját haszonra irányuló individualizmusról.”

Václav Havel számtalanszor vádolta a kommunista rendszert, hogy felelős a társadalmi életben végbement morális pusztulásért, melyet népénél tapasztalt: „...az a legrosszabb, ami a lelkünkkel történt. Még csak nehezen fedezzük fel magunkban a képességet, hogy kedvesek tudunk lenni egymáshoz, hogy önzetlenül tudunk segíteni a másinak, s vigyázni tudunk gyengébb polgártársunkra. Úgy viselkedünk a nemzetiségek vagy az etnikai csoportok tagjaival, ahogy csak nagyon kevés fehér ember bánt volna fekete polgártársával, aki nemrég még a rabszolgája volt.”

A civil társadalom tehát igen nehezen nyeri vissza életképességét a keleti országokban. Ennek az az oka, hogy a legérzékenyebb pontjain, a normák és az értékek szintjén gyengült meg. A joghoz és a munkához való viszony kérdését sokan még mindig ellentmondásosan szemlélik. A privatizációt és a piacot, melyekről szüntelenül beszélnek, mostanában csak a hatékonyság vagy a bevezetendő új játékszabályok értelmében elemzik. S közben nem foglalkoznak az etikai kérdésekkel. Holott, a kezdeteknél a modern piac és a kapitalizmus egyszerű vallásos meggyőződéseken alapult, mint a megtakarítás, a megállapodások tiszteletben tartása stb. Az ember nemcsak azért nem lop, nem csal, s nem szegi meg a törvényt, mert fél az igazságszolgáltatástól, hanem mert hisz bizonyos erkölcsi normákban. Magatartását három princípium alakítja; ezeket F. A. Hayek „intézményes korlátozások”-nak nevezte: a törvény, a szokás és az erkölcs. Minden jel arra utal, hogy a nyitott társadalom ezen intézményes korlátozásainak helyreállítása lesz az új demokráciák legnehezebb feladata.

4. A GAZDASÁG ÉS A POLGÁRI JOGOK

A makroökonómiai stabilizáción kívül, mely súlyosabb kérdés Lengyelországban és Jugoszláviában, mint a „szovjet blokk” más országaiban, ezen a téren az alapvető probléma még mindig a régi struktúrák és a tulajdon átalakítása.

Strukturális változáson itt a monopolhelyzet radikális megszüntetését értjük, valamint a termelés és a beruházások szerkezetének olyan módon való átalakítását, hogy az alkalmazkodni tudjon a belső és a külső piac szükségleteihez.

Ez a probléma kétségtelenül bonyolult; a folyamat hosszú távú. Úgy tűnik, nagyon komoly nehézségek merülnek fel, különösen a magántulajdon visszaállításával kapcsolatban, mely a piacgazdaságba való átmenet szükségszerű velejárója. Nem foglalkozunk most az átmenet rendkívül bonyolult gazdasági aspektusaival, figyelmünket csak ennek néhány társadalmi és politikai kérdésére fordítjuk.

„...semmi sem hajtható végre nehezebben, semmi sem kétségesebb kimenetelű, semmi sem irányítható nehezebben – írta Machiavelli –, mint a dolgok új rendszerének bevezetése: az új rendszer bevezetője ellenség lesz mindazok szemében, akik hasznot húztak a régi rendszerből, és csak langyos szövetségesekre lel azokban, akik esetleg profitálnak majd az újból.”

Milyen összefüggés lehet a híres firenzei elmékedései és a kommunista iga alól éppen csak felszabadult országok helyzete között? A nép ezekben az országokban mindenütt láthatóan tudatában van annak, hogy alapvető változások szükségesek gazdasági téren, s közben azt is tudja: ezek az olyannnyira elkerülhetetlen változások sokba fognak neki kerülni. Fennáll tehát annak a veszélye, hogy a gazdasági átalakítások erős társadalmi ellenállásba ütköznek. Ennek oka a változások nagyon magas társadalmi költsége, és az a kérdés, hogy mindezt ki fizesse meg.

Az árak felszabadítása, a szubvenciók eltörlése, a világpiac felé nyitás nem jöhet létre másképp, csak a munkanélküliség, az infláció, az egyenlőtlen ségek fokozódása és az életszínvonal jelentős csökkenése árán. Az átalakulások pozitív hatása, mely az egész társadalom hasznára lesz, csak évek múlva jelentkezhethet majd.

Az „átmenet” folyamata a kommunista országokban egyfajta új társadalmi szerződés formájában jelenik meg, melyet az uralkodó elit ajánl a társadalomnak. Személyes és politikai szabadságot kínál az embereknek, valamint azt, hogy hatékony gazdaságot teremtsen majd: az eljövendő prosperitás garanciáját. Ezzel szemben azt kívánja a társadalomtól, hogy mondjon le a mindenki gazdasági helyzetének illuzórikus egyenlőségéről és más szociális jogokról, amelyeket a kommunista rendszer különben amúgy sem tartott tiszteletben.

Hogy megvilágítsuk a keleti országok és új vezetőik dilemmáját, idézzük a brit filozófus, T. H. Marshall gondolatait az „állampolgárság” eszméjével kapcsolatban. Az állampolgárság az ő szemében az egyenlőség alapelvét jelenti, mely mintegy korrigálja a piac teremtette szociális különbségeket. A polgári egyenlőség az az alap, melyre a szabad és felelős emberek közössége épül.

Az utóbbi három évszázadban fokozatosan kiszélesedett a polgárjogok területe. Először a személyiségi jogok fogalma jelent meg: a szellem szabadsága a személyi biztonság, a gondolatok közlésének szabadsága (mint a polgári társadalom alapja). Csak másodsorban következnek a politikai jogok (a demokratikus rendszer alapjai), amelyek lehetőséget teremtettek a politikai életben való igazi részvételre. Csak azután vezették be a szociális jogokat (az orvosi ellátáshoz, az elemi oktatáshoz, az életmini-

mumhoz való jogot), lehetővé téve az egyén számára a méltó életet és a közösség életében való igazi részvételt.

Mit változtatott a kommunista rendszer a fenti sémán? Az alapvető jogokat (a szabadságjogokat) mindenütt eltörölte, bevezette helyette a pozitív szabadságjogokat, azaz: a pusztán hiten alapuló jogokat, az állam és az egyén közt.

A kommunista hatalom mindig azzal hancegett, hogy jelentősen kibővítette a szociális jogokat. Sikerült megszüntetnie a munkanélküliséget, létrehozni minden szinten az ingyenes oktatási rendszert, s kifejlesztenie egy olyan egészségügyi szektort, amelyben az orvosi ellátás ingyenes. Ezek az elvek a hátrányos szociális helyzet kiegyenlítését célozták. Ehhez járultak a Marshall által nem méltányolt gazdasági alapelvek, melyek a társadalmi egyenlőtlenségekre vonatkozó marxista gondolat lényegét jelentették. A magántulajdon eltörlése látszott annak a radikális eszköznek, mely megteremti az állampolgárok egyenlőségét, s az emberek testvériségéhez vezet.

A magántulajdont a „senki tulajdonává” alakították át; a nómenklátúra igazgatta és használta saját céljaira, óriási pazarlások árán. Ami pedig a munkához való garantált jogot illeti, ennek alkalmazása gyakran nem jelentett mást, mint társadalmilag és gazdaságilag szükségtelen munkahelyek létesítését. Ez nem volt más, mint burkolt munkanélküliség. Ráadásul e jog munkakötelezettséggé fajult; a munka törvénykönyvének sok rendelete jogkényszert tartalmaz. Szinte felesleges emlékeztetni a közoktatás, az egészségügy vagy az építőipar csődjére: a lakbérek valóban alacsonyok voltak, de hosszú évekig kellett lakásra várni. Csak a gazdaságot rendkívüli módon megterhelő, s gyakran fékező teljes foglalkoztatás volt az egyetlen olyan szociális jog, amelyet teljeskörűen alkalmaztak.

Mit jelent a polgári jogok szempontjából a politikai, a szociális és gazdasági átalakulás folyamata? A keleti országok polgárai szinte egyik napról a másikra nyertek vissza szabadságokat; gyülekezhetnek, szervezeteket alakíthatnak, nyilvánosságra hozhatják a véleményüket, megválaszthatják jelöltjeiket és ők is választhatók. Utolérték a „modern kort”. Azt, amit a polgári és politikai jogok terén a XVIII. és a XIX. század hozott. Ám egészen más a helyzet az úgynevezett szociális és gazdasági jogokkal.

Az új vezetők a gazdaság privatizációját hirdetik Lengyelországban, Magyarországon, Csehországban és az NDK-ban. Szociális értelemben ez nem más, mint a társadalom felosztása tulajdonosokra és nem tulajdonosokra.

A kommunista rendszerben nem voltak tulajdonosok (a kisiparosokat és a mezőgazdasági kistermelőket kivéve). Következésképpen egyfajta „negatív” egyenlőség létezett. A nómenklátúrának voltak ugyan tényleges kiváltságai, de ezek nem bírtak a tulajdon és a legitimitás valódi sajátosságaival, tehát titkolni kellett őket. A lengyelek 1980-ban, a keletnémetek 1989-ben megdöbbenve szereztek tudomást arról, hogy politikai és ideológiai vezetőik mekkora személyes vagyonnal és micsoda kiváltságokkal rendelkeztek. Jelenleg tehát nem arról van szó, hogy egyszerűen deklarálják a társadalmi tagoltságot, hanem arról, hogy újra megteremtsék ennek a gazdasági alapjait; elfogadtassák és elismertessék legitimitását.

Van-e arra esély, hogy jelentős magántulajdon szilárdan gyökerezzen meg ott, ahol már két generáció óta nem létezik? Ne feledjük, hogy a magántulajdont azokban az országokban is gyakran vitatták, ahol a kapitalista fejlődés hosszú és folyamatos tradícióra tekinthet vissza.

A másik, de szintén nagyon lényeges probléma a foglalkoztatottság. A rendszer átalakulásának időszakában a munkanélküliség elkerülhetetlennek látszik és jelentős méreteket ölthet. Ez megint csak új, ismeretlen jelenség Közép-Kelet-Európa népei számára, amelyek a nélkülözést gyakorlatilag minden téren megismerhették már, ebben a tekintetben azonban még nem. Szembe kell majd nézniük azzal, hogy a

munkanélküliek polgártársaik spontán segítségére sem számíthatnak majd, mert az elszegényedés a társadalom többségét érinteni fogja.

A keleti országok forradalmi politikai, szociális és gazdasági változásai a költségek és a haszon alapvető újrafelosztását követeli meg. Az új polgári és politikai jogokból – úgy tűnik – a felső és a középrétegek fogják a legtöbb hasznot húzni. Arra is nekik van a legjobb esélyük, hogy gazdasági téren sikereket érjenek el, mert ők rendelkeznek tőkével, még ha ez szerény és embrionális is. Nekik vannak szakmai ismereteik, kellő kapcsolataik, és aspirációik. Őket a munkanélküliség veszélye is kevésbé sújtja. A kiváltságosok között vannak a régi nómenklatúra tagjai is (s ez viharos vitákat és közfelháborodást vált ki), akik régi politikai kiváltságaikat megpróbálják új, gazdasági hatalomra átváltani.

A gazdasági változások azokat a társadalmi csoportokat érintik majd legerősebben, amelyek alig vesznek részt a közéletben, és a polgári és politikai jogok előnyeit is kevésbé élvezik. Képtelenek lévén igazán hasznot húzni a privatizáció nyújtotta előnyökből, nagyon megérik majd a brutális átalakulásokat.

Nem lehetne-e más módon megkötni az új társadalmi szerződést? Olyan piacgazdaságot, mint a svéd, létrehozni, hogy az erős protektor, az állam szerepe is megmaradjon? Ez a megoldás – bár Közép-Kelet-Európában sok híve van – nehezen volna megvalósítható. A lelkiileg és ökológiailag tönkrement, eladósodott, tőkehiányban szenvedő keleti országok helyzetét ismerve nem remélhető, hogy az erős, a pártfogó állam megerősödjék. Ahhoz, hogy egy állam hatékony redisztribúciós politikát tudjon folytatni – olyat, mint Svédországban –, ahol a jövedelmek 50 százalékát leföli, megfelelő forrásokkal és a piacgazdaságon alapuló szilárd anyagi bázissal kell rendelkeznie; Svédországban a magánszektor nyújtja a bruttó nemzeti termék 90 százalékát.

A demokrácia, a gazdasági és társadalmi változások első számú feltétele, paradox módon e változások sírásójává is válhat. Az első időkben – a visszaszerzett szabadságoknak köszönhetően – a társadalmak mobilizációja várható. A lengyelek eddig még nem tiltakoztak a Tadeusz Mazowiecki kormánya által bevezetett szigorú politika ellen, pedig az brutális visszaeséshez, növekvő munkanélküliséghez, az életszínvonal csökkenéséhez vezetett. Mindazonáltal megvan a veszélye annak, hogy a demokrácia hosszú távon megakadályozza a radikális gazdasági változásokat. Lehetővé teszi ugyanis a különböző társadalmi csoportok önszerveződését, azokat is, amelyek csak nehezen viselik el az átalakulás terheit.

Két megoldás is lehetséges ama dilemma elkerülésére, melyet a demokratikus körülmények közötti radikális gazdasági változtatások politikája hoz létre.

Az egyik: az egyes országok társadalmi és politikai erőinek elég erős konszenzusra kell jutniuk a reformok mellett. Az olyan politika feletti struktúráknak, mint a Szolidaritás vagy a Polgári Fórum, úgy látszik, van annyi tekintélye, hogy ilyen egyetértést biztosítson, fékezve a romboló politikai versengéseket és a kontrollálatlan követeléseket. Ha az első megoldás csődöt mond, szükségesnek bizonyulhat a második, az autoritarizmus sajátos formája, mely a gazdasági helyzet veszélyeinek tudatában lévő emberek szabad konszenzusának helyére lépne. Ekkor szükségessé válhat a modernizációt ellenző csoportok eltávolítása a nyilvánosság porondjáról. Egy ilyen rendszer valószínűleg a populista nacionalizmusra hivatkozik majd, melyről Pierre Hassner azt mondta: „...ami a demokráciával közös lehet benne, az az igazi népi kötődés; ami a kommunizmussal, az az autoritárius hatalom; de a kettő közti kapcsolat már nem a nyugati ihletésű univerzalizmus, hanem a vallási ihletésű univerzalizmus és neotradicionalista vagy antikozmopolita nacionalizmus.”

5. KÖVETKEZTETÉS

„Csatlakozzunk Európához!” – a leggyakrabban ezt lehet hallani a keleti országokban, s mindjárt utána: „Csak semmi kísérletezés!” Nincs kedvünk sohasem látott társadalmi-gazdasági modelleket keresni. Nagyon távol vagyunk az olyan hajdani vízióktól, mint például a Szolidaritás programja, melyre erősen rányomta bélyegét a „harmadik út” keresése és az öngazgatás apoteózisa.

Tényleg csatlakoznak-e Európához ezek a keleti országok a belátható jövőben? A Nyugattól őket elválasztó különbségek vajon kizárólag a kommunista rendszer több évtizedes elnyomásából eredő torzulásoknak tudhatók-e be, vagy a sokkal távolabbi múltban, a régió történelmében gyökerező jelenségről van itt szó? A kérdés: ezek az országok, elhagyva a politikai, ideológiai és katonai értelemben vett Keletet, nem találják-e majd magukat a modern világ periferiáján, a „déli” országok között, melyek fejletlenek, szenvednek a folytonos inflációtól, a növekvő munkanélküliségtől, az eladósodottságtól, a tömeges emigrációtól, és oly kétértelműen viseltetnek a gazdag és civilizált Nyugattal szemben. A keleti országok fejlődése nagyon nagy mértékben függ a Nyugattól. Persze csak akkor, ha a Nyugat „növelni” és egyesíteni szeretné az európai kontinenst.

Ha a nyugati segítség mégsem elegendő, a közép-kelet-európai országok könnyen a csapdák egyikében találják majd magukat, melyek az „álmok Európája” felé vezető úton vannak. Lehet, Keleten nem megvalósíthatók a nyugati elképzelések a politikai demokráciáról, a kapitalista gazdaságról, az elosztás Gondviselő Államáról. A demokrácia esetleg nem tud majd ellenállni a túl erős politikai feszültségeknek. A társadalmi nyomás és a bürokratikus beavatkozások megbuktathatják a piacgazdaságot. Az államnak szegénysége miatt sem lesz módjában segítenie a hátrányos helyzetű csoportokat. Lehetséges, hogy a posztkommunista országok fejlődése szabálytalan ritmusú lesz, váratlan megállásokkal és ciklikus visszalépésekkel. Lehet, hogy a regresszió csak az egyes országokat sújtja, lehet, hogy az egész régiót.

Sok a feltételezés. A szabad piac az olyannyira áhított demokráciába való átmenet helyett a politikai diktatúrával kerülhet szövetségbe. De az is lehet, hogy egy autoriter hatalom az államosított gazdasággal fog együtt élni. További változat: a demokrácia és a gazdaság valamilyen kollektív formájának (állami, kommunális, kollektív stb.) egymás mellett élése.

Gazdasági szempontból e megoldások egyike sem hatékony. Figyelembe véve azonban a jelenlegi átalakulások társadalmi és politikai költségeit – mégsem zárható ki, hogy az egyik változat, legalábbis átmenetileg, megoldás lehet.

A liberális gondolkodók meggyőződése szerint a politikai demokráciának a magántulajdonra kell támaszkodnia. Érvek sora hozható fel ezen elmélet mellett; megalapozottságát a múlt is igazolja. Másrészt vannak olyan országok, amelyekben már egy éve együtt él a bruttó nemzeti termék 90 százalékát létrehozó állami szektor és a politikai demokrácia. Senki sem tudja azonban, hogy ez az együttélés mennyire lesz tartós.

Nem a történelem szomorú tréfájáról van-e szó tulajdonképpen? A szocializmus a prométheuszi szellem megtestesítőjeként lépett be a történelembe, a haladásba vetett buzgó hittel, s a dolgok hagyományos rendjét felforgató lázadással. S e szocializmusból nem marad más, mint valami megkövesedett üledék, amitől mindenki szabadulni szeretne, mint egy másfajta modernség iránti beteljesületlen, következményében mégis oly tragikus vágy emlékétől.

(Fordította: Szécsényi Mária.)

IDÉZETT MŰVEK

- Elemér Hankiss: *Between Two Words*. The OTAN and the evolving political Climate in Eastern Europe című konferencián elhangzott előadás. Brüsszel, 1989. október 19–22.
- Pierre Hassner: La tradition boulevérisée. In: Pierre Gremion–Pierre Hassner: *Vers l'Europe des Etats de droits?* PUF, 1990. 129. o.
- Különösen értékes volt számunkra az 1989-es események Timothy Garton Ash nyújtotta leírása: *We the people. The revolution of 89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin, Prague*. Cambridge, Granta Books, 1990.
- A mű utolsó fejezete, a közép-európai változások összefoglalása franciául is megjelent. *L'année de vérité*, Débat, n 60 1990. május–június
- T. H. Marshall: *Citizenship and Social Class* In: T. H. Marshall: *Class, Citizenship and Social Development*. Garden City, New York, Doubleday & Co, Inc., 1964.